

Tshiamiso
TRUST

Litaba Tsa Chelete Ka Bobebe

THUTO KA CHELETE

U amohetsoe litabeng tsa chelete tse bebofalitsoeng

Bukana ena e bua ka litaba tsa taolo ea chelete ea hau ho sa natse na u na le bokae. Bohle re tseba ka chelete, mohlo' mong ho feta kamoo re nahanang. Re tl'o sheba lintlha tse ngata tsa tsebo ea lichelete re qetelle re etsa moralo oa tšebeliso e seli ea eona.

Ha u thola litsieane tsa hau tseo le li lumellaneng le merafo, ka lebaka la bokulo bo u ammeng ha u sebetsa moo, u lokela ho ba bohlale ka hore na u etsa eng ka chelete ea hau. E tla ka ke linyotonyoto tsa chelete feela e keke ea u qhoba nako e telele ha u sa e laole hantle.

Hopola hore batho ba bangata ba tšoaitsa lotto e-be ka lebaka la liqeto tse mpe ba e ja ba e qeta tuu. Bo-ralipapali ba bangata ba fuoa chelete e ngata ha ba sa bapala e-be ba qetella ba fana ka litlankana ho iphelisa.

U hloka ho nahana ka ho ipolokela le ho etsa matsete, e le hore chelete ea hau e u sebelletse pele u qalella ho e ja. Ho thata ha u na le chelete hoba batho ba haufi le uena ba na le litlhoko. Ha u qalella ho sebelisa chelete u se na moralo, u kanna ua iphumana u se na letho. Ha mpe re emeng, re inahaneng e be le hona re etsang liqeto.

EMA!... Bala ho 10... inahane hape... e ba hlokolosi ka chelete!

Uthoisisa liqholotso

Batsoalle ba bararo Frank M, Mandla R,
le Themba X ba ne ba sebetsa morafong
o tšoanang Carletonville nako ea lilemo tse 30.

Mandla

Mandla o ne a phela hostel ea morafong empa ea re ha tlohella ho sebetsa a khutlela motseng oa hae Eastern Cape moo mosali le bana, ba seng ba holile, ba phelang teng. Haesale e le motho ea mosa ea lerato a bileng a lelang ho laola chelete ea hae hantle. O nka qeto ea ho etela batsoalle ba hae ba nako e telele Frank le Themba.

Frank o hlahetse Vosloorus feela o ile Carletonville a sa le monyane haholo hoba ntate oa hae a ne a fumane mosebetsi morafong moo. Le eena joaloka ntate oa hae a nt'o sebetsa merafong, a falla le mosali oa hae Lebo. Bana ba hae ba 3 ba tloha Carletonville ho'a sebetsa literopong. Frank ke motho a sebopeho se monate ea lulang a tšeha. Ka mehla o leka ho etsa se nepahetseng empa a sitoe hangata. Haesale a sitoa ho laola chelete ea hae 'me Mandla o lula a mo eletsa. Ka nako e ngoe oa mamela ha ka nako e ngoe ho se joalo. O lula a hloka ho etsa matsapa hore chelete e koale mabaka.

Frank

Themba

Themba e ne e le le-tsoa-ntle le tsoang Umzimkulu, KwaZulu-Natal, le tlleng ka mosebetsi. O ile a nyala Nobuhle ba sitsoa ka bana ba 4. Pele a ea pencheneng o ile a lula ka thoko ho mosebetsi nako e telele ke bokulo, feela ba 'na ba lula ba bua. O ntse a emetse chelete ea matšelisano bakeng sa bokulo ba Asbestosis 'me o thabile haholo ho utloa hore batsoalle ba hae ba ea mo chakela.

Mandla le Frank ba tsamaile ka tekisi 'moho ho tloha Pietermaritzburg ho ea Umzimkulu ho ea bona **Themba** le lelapa la hae. Ba ne ba tšoenyehile ke bophelo ba hae ba batla ho ea ba hloela. Leetong la bona ba qoqa ka tse etsahetseng maphelong a bona le hore na ba ntse ba ea joang.

“Ha ke tsebe na penchene ea ka e ea kae, Refiloe oa 'nkhathatsa hoba o re o hloka chelete e ngata ha e le mona litjeo tsa lintho tsohle li nyolohile. Likoloi tsa baeti, lijo, parafini le lintho tse ling tse ngata. Le ha ke re ke entse meralo ea tšebeliso ea chelete e lula e ntse e sa lekane” ho cho Mandla. “Ha ke bua le Themba fonong maobanyana mona o ne a ntse a re chelete ea matšelisoe e t’o thusa hoo hoba le bona ba imetsoe. Ke ha ke nahana basebetsi 'moho bohle ba rona ba seng ba fumane ea bona le ba ntseng ba e emetse.

Re lokela ho ba hlokolosi. Ke ne ke mametse lenaneo se-ea-le-moeeng maobane mona le neng le bua ka hore na ke batho ba bangata hakae bao e neng e le baruihali ba seng ba chonne feela ba qalile ba na le cheletehali; sena se bakoae feela ke ho se tsebe ho laola chelete hantle le ho batla ho bontša boruhi. Ka 2010 sebakali sa Bafana-Bafana se ne se re ‘Re sebelisitse chelete e ngata hoo likoloing, lieteng, le meketeng. Re hloka ho fetola maoa re se inyakalatse haholo e be re’a futsaneha ha re se re tlohella ho sebetsa’. Esita ho bile joalo le ho Maradona ka sebele.”

Frank a araba ka hore, “Eea le ralitebele ea hloahloa oa Aforika Boroa e neng e le mohloli oa lefatše, ea neng a futsanehile hoo a sitoang ho ipatalla ngakeng o shoele a se na le sente. O ne a nahana chelete ea hae e tla lula e le ngata ho ea ho ile. Ha hoa ba joalo.

E le hore ho sa natse na motho u na le bokae u hloka ho utloisisa litaba tsa chelete, u etse moralo, u be u o tšepahalle.”

Likoloto Le Mokitlane

Liqeto tse nepahetseng le tse fosahetseng

Ha re nahana ho laola chelete hantle, re hloka ho ela hloko liqeto tseo re li etsang. Hangata re etsa liqeto re ipapisitse le lintho tseo re li batlang eseng tseo re li hlokang. Ka nako e ngoe ke ho khahlisa batho ha ka nako e ngoe e le ho ithabisa. Liqeto tse ntle le ho nahana khetho tsohle tseo re ka li etsang ke mokhoa o motle oa ho laola chelete ea rona.

Tlhoko ea chelete e ngata e ka thoko e ka baka likoloto le ho kalima, mohl'oo mong ho bo-machonisa. Ha re na le chelete re lokela ho ipotsa, "na ke hloka ntho ee hona tjee"? Hopola ha u na le chelete ka bankeng ho betere u e kenye ak'haonteng ea savings moo e tla etsa tsoala khoeli le khoeli. E be hee u ka reka seo u se batlang ka tsoala u sa thetse eno eo u e tsetetseng. Ha chelete ea hau e u tsoalla e ngoe u ka e sebelisa ka bolokolohi hobane eno eo u e bolokileng e lula e u etsetsa e ngoe. Frank o ne a so ka ba a etsa sena.

Frank o ne a lokela hore ebe o shebisane le Lebo pele a reka koloi e le hore ba tšetšethe melemo le mathata oohle. Ho bohlokoa ho buisana le motho ofe kapa ofe a amehang kapa hona a tla angoa ke qeto ea hau. Ho botsa lipotso tsohle tsa hore na u rekele'ng ntho kapa haeba u ka tseba ho ema, ho bohlokoa haholo.

Frank o ne a fumane laksense ea hae lilemo tse ngata tse fetileng. Ka mor'a ho tlohella mosebetsi likhoeli tse 16 tse fetileng ho ne ho bonahala e-ka litaba tsa bona tsa chelete li itsamaela hantle, 'me ea re ha a bona koloi e ntle ka theko e tlase, a khetha ho e reka e le ho bebofatsa bophelo, empa o ne a sa nahanisisa taba ena. Ea ba beke pele ho leeto o ne a le joaleng ha Lebo a letsa a kopa hore ba kopane hore ba tl'o shebisana kamoo lintho li ntseng li ea li mpefala ka teng. Frank o ne a utloa ka lentsoe la Lebo hore ehlile taba e teng 'me ho se mo koatise ho ea pele, a lumela hore ba teane Carletonville Wimpy.

Lebo a bua likhapha li se ntse li tsoa a re o qeta ho bua le mosali oa Themba hoseng hono a re maeemo a hae a bophelo a ntse a mpefala le hore abuti oa hae o khutletse sepetlele hape ke pneumonia.

Ea re pele a ka tsoa ka tlung lenqosa la lekhotla la be le kokotile monyako le re Frank ha a patala stolment tsa koloi likhoeli tse tharo, 'me eo o batla ho tla nka thepa ea bona ho fihella a patetse. "Hobane'ng u sa 'mpolella hore u morao ka ho patala?" o rialo a lla. Ka ho makala Frank a leka ho mo hlalose tsa hore ha a ne a reka koloi eo e ne e le monyaolo oa 'nete, feela o ne a sa nahana ka litjeo tsa peterole, mabili, le tokiso – esita na le hore o tla patala joang mohlang ba shotang ka chelete.

Bosiung boo Frank o ne a ikutloa a le molato hoba o ne a nahana hore o phonyohile ka ho se patale likhoeli tse 3. Lebo a qalella ho nahana ka abuti oa hae. Ntle le maeemo a hae a bophelo ke bona ba neng ba tl'o mo patalla sepetlele hoba a ne a se na medical aid kapa insurance.

Lebo a nahana ka hore ehlile ha ho na chelete e lutseng feela ene ba tl'o e hloka haufi. Ba tl'o e nka kae ha ba sitoa le ho patalla koloi? Ba kanna ba jeoa eohle eo ne se ba e patetse sebakeng sa koloi. Ka holim'a moo, Frank o ne a ea leetong la beke leo le lona le neng le tl'o tura.

Inahane Hape e ba hlokolosi ka chelete!

Tsena ke tse ling tsa lipotso tseo Frank a neng a lokela ho li nahana pele a reka koloi ka sekoloto:

- Ke lokela ho patala tsoala e kae sekolotong sa ka? Ha e tl'otsa koloi e lekane le koloi ea bobeli?
- 'Nka emela hore ke e reke ka chelete e be ke buisana le morekisi a nyehlise?
- Na koloi ea ka ke tlhoko ea hang-hang?
- Tlhokomelo ea koloi eona?
- Ke tseba ho ntša lelapa la ka mafelong a beke. Na see se bohlokoa haholo?
- Ke ntse ke tsofala ke se na koloi. See ke ho bolela hore ha ke'a atleha bophelong? Ke lebaka le utloahalang ho lekana?
- Ho bohlokoa hakae hore ke tl'o khahlisa batsoalle ba ka kaofela, ebile ke tla ikutloa ke atlehile?
- Na ke tl'o hloka ho insure-a koloi boleng ba sekoloto kaofela? Ke tjeo e ke tla tseba ho e jara eo?
- Ha ke sitoa ho patala insurance, ha ke ipehe kotsing ea tahleho ea koloi 'moho le chelete e seng ke e patetse, hape le ho hloka ho patalla tšenyō ea koloi e ngoe ha e ka ba teng?

Ena ke polelo eo u hlokang ho e sala morao neng le neng ha u utloa u batla ho sebelisa chelete ka ntle le moralo oa hau oa lichelete – haholo ha chelete e sallang e le bohashana.

EMA!... Bala ho 10... inahane hape... e ba hlokolosi ka chelete!

- **"BALA HO 10"** e bolela hore u iphe nako ea ho inahana ka hloko
- **PELE U SEBELISA CHELETE** nahana mabaka a 3 a hore na u e **sebelisetse'ng**, e be mabaka a 3 a ho u thibela, joale e be u nka qeto.

Kotsi ea ho kena sekolotong

Se potlakele ho kalima u sa nahana ka puseletso.

Nka sekoloto sebakeng sa ntho eo u e hlokang feela ho fapana le eo u e batlang.

Netefatsa hore ntho eo u e rekang u nkile sekoloto, u e fumana ka theko tse ntle.

U hloka ho utloisisa kotsi ea ho sebelisa ho feta kamoo u kholang, haholo ha u reka lintho tse turu ka hire-purchase le stolment.

Kotsi ea ho reka ntho ka mokitlane ke hore puseletso e ka bonahala e-ka e nyane feela u lokela ho kopa kapa u itšebelletse lipalo tsa tjeo e felletseng e kentseng tsoala, e le hore u etse qeto e seli. Ha u reka lintho ka mokitlane u tl'o patala tsoala e boima. Re tl'o tla sheba sena hona tjena.

Tsoala ke ntho e ntle ha e tla ho uena e seng ha u hloka ho e patala.

Ha u kalima chelete ho reka ntho ka hire-purchase u qetelletse u patala batho chelete e ngata ho kalima chelete ea bona. U qetella u patetse tsoala ka chelete eo u ka beng u e sebeliselitse tlhoko e ngoe. U leke ho boloka e be u patala ka chelete hoohle moo u nang le hona. U tla tseba ho boloka haholo 'me ha u be le credit report e mpe. Ka nako e ngoe ha ho na ka nqa'ne u tlamehile ho kalima empa kamehla u nahane mekhoa eohle e teng pele.

Kutloisiso ea tsoala

Kutloisiso ea tsoala ke e ngoe ea lintho tse bohlokoahali tse tla u thusa ho boloka chelete e ngata, ho etsa liqeto tse betere tsa chelete le hore na u e kalima hokae, le hore na u reke ho bafeng. Bathong ba utloisisang see ke ntho e kholo hoo. U tla utloa e-ka sephiri haesale u se patetsoe, le hore khale u jalletsoa. U tla utloa hore u na le matla a ho etsa liqeto tse hlakileng tsa chelete kamoso.

Likhoeli tse peli ka mor'a hore ba chake, mohats'a Themba, Nobuhle a ba letsetsa a ba bolella pii ea hae ka masoabi. Ba ne a hlabehile haholo boohle. O ne a mo kopile hore a ba bolelle kamoo a lebohelang leeto la bona la ho mo chakela, ho qoqa ka tsa mehleng ea bona, le letšeho le lengata.

O ile a re ba ne ba sa tsoa kenya kopo ea matšelisano bakeng sa bokulo ba hae, empa ke hona e ntseng e sebetsoa. O ne a se na 'mpate sheleng, feela ba ne ba tl'o fumana chelete e thusang ka lepato ho tsoa ho mohiri. Chelete eo ba neng ba e hloka sebakeng sa lepato mafelong a beke e ka ba R12 000.00. Joalo ka ha a ne a nahanne o ne a hloka ho fumana chelete kapele hoba lithoko li lokela ho patalloa hona bekeng eno. Litho tse ling tsa lelapa li ne li itse li ka tseba ho koleka feela joale ne ba tla tseba ho mo patala likhoeling tse 2 tse tlang. E be o tl'o nka chelete eo kae? Nobuhle o ile a re le ha a ntse a sa khloe feela o tjametsoe ke lintho tse ngata tseo a lokelang ho li etsa. O tlanne a bue le bona.

Ipotse kamehla na tsoala sekolong seo u se nkang ke bokae, hore na ke machonisa, mofani oa likoloto ea ngolisitsoeng ka molao, kapa banka. Botsa motho eo u kalimang ho eena u be u mo kope hore a u ngolle eona fatše. U hloka ho tšepa hore o bolela 'nete.

- Kamehla u pota-pote u batle litaba tse ngotsoeng ho bakalimi ba bararo bonyane, kapa ho feta ha mokhoa o le teng.
- Ipotse pele na ua e hloka, e be u nka qeto hore na se tla u sebelletsa ke sefeng.
- Botsa lipotso tse ngata. Ipotse na hobane'ng. Tseba lipotso tseo u tlang ho li botsa mokalimi.

Nobuhle o ile a kopa ba lelapa ho mo batlela likhakanyo tsa ho kalima R12 000.00 eo a tla e patala ka likhoeli tse 3. Litaba tseo ba mo fumanetseng tsona ho bakalimi ba 4 ke tse na:

	THE XYZ BANK	PATRIC'S PAWN BROKERS	COMPANY SUBSIDISED LOAN	IMMEDIATE CASH LOANS
Chelete e kalingoang	R12 000.00	R12 000.00	R12 000.00	R12 000.00
Sekhahla sa tsoala	20.75% ka selemo	40% ka khoeli	21% ka selemo	30% ka khoeli
Tsoala likhoeling tse 3	R622.50	R14 400.00	R630.00	R10 800.00
KAKARETSO EA SEKOLOTO	R12 622.50	R26 400.00	R12 630.00	R22 800.00

Ipotse na u ka kalima ho mokalimi ofeng, HOBANE'NG?

Ho reka lintho ka hire purchase kapa stolment

Hoa tšosa ho nahana na re patala tsoala e kae ha re kalima chelete, empa u kile ua nahana na tsoala e kae ha u reka ntho ka hire purchase? Ka nako e ngoe tsoala ea teng e feta eo u neng u ka e patala ha u nkile sekoloto ho reka ntho eo, hole. Hoa tšosa ho bapisa tjeo ea hire purchase le ea theko ka chelete. Re tl'o etsa lipapiso tse tla bontša hobane'ng re hloka ho tseba tjeo ea sehlahisoa pele re tekena tumellano ea hire purchase.

Mandla o ne a le teropong a eo batla lipeo sebakeng sa jarete ea hae. O letselitse Nobuhle ho utloa na lelapa le ntse le ea joang. Eena le Refiloe ba ne ba koatile ba bile ba tšoenyehile haholo ho utloa hore lelapa la Themba ha le na tseba ho tla lefung ka bomalimabe. Moo a reng o itukisetsa ho boela hae Refiloe o letsa ka lebaka le potlakileng.

“Ha ke kholoe ntho e re hlahelang. Ke ne ke tl’o beha khopotso ea lenaneho leo ke le ratang ka ho fetisisa ha ke fumana hore TV e robehile. Haesale e bonesa e tima libeke-beke, empa hona tjena e se e thotse tu.”

Mandla a tšepisa hore o tla leka ho bona polane a sa ntse a le teropong, bonyane ho batla na e ncha ke bokae le ho sheba lipapatso likoranteng. Ka lebaka la mathata a libeke tsa ho feta le bahaisane ne se ba le seboko hoba ba ne ba tloetse ho tla shebella Generations lapeng moo, joalo ka ha e le tloaelo ho tloha khale.

Ha e-ba re lohotha ho reka ntho ka hire purchase, re lokela ho:

EMA!... Bala ho 10... inahane hape... e ba hlokolosi ka chelete!

Ha re ipotsitse lipotso tsoohle re qetile hore re hloka ho e reka:

- Batla mabenkeleng ka ho fapana u fumane litjeo tse ngotsoeng ho tsoa bonyane mabenkeleng a 3 ho isa 5.
- Botsa na chelete e felletseng eo u tla hloka ho e patala ke bokae.
- Batla litjeo tsoohle li ngotsoe fatše.
- Bala tumellano ka hloko, kapa batla e mong oa lelapa ho e hlalosa ka mokhoa oo u tla o utloisisa. U na le tokelo ea ho kopa hore e hlalose ka puo ea heno e tla u nolofalla.
- Nka nako pele u etsa qeto.
- Khetha sebaka se nepahetseng bakeng sa hau ho reka.

Litjeo tseo Mandla a li fumaneng sebakeng sa TV ea sejoale-joale ke tsena – li tsoa mabenkeleng a 5 a tsebahalang a bileng a leng seterateng se le seng:

Litjeo tsa television ka chelete kapa ka mokitlane oa likhoeli tse 12 le 24:

	LEBENKELE 1	LEBENKELE 2	LEBENKELE 3	LEBENKELE 4	LEBENKELE 5
Chelete	R2 999.00	R1 999.00	R2 299.00	R1 999.95	R1 999.00
Likhoeli tse 12	R5 701.00	R2 530.44	R4 500.00	R2 803.31	R2 520.00
Likhoeli tse 24	R7 594.99	R3 123.26	R5 916.00	R3 584.60	R3 108.00

Sheba phapang lipakeng tsa tjeo e ka tlase-tlase e leng R1 999.00 ha u patala ka chelete, le tjeo e ka holimo-limo e leng R7 594.00 ha u patala ka likhoeli tse 24. Phapang ke R5 595.99! U ka reka li-tv tse ka bang 4 ka chelete eno.

Ha mandla a sheba likhakanyo tseo a li fuoeng, ho ne ho kentsoe lintho tse ling tseo a neng a sa li utloisisi joalo ka CPI le litempe. Ha re sa batle khakanyo ha re tsebe na re patalla eng. Hape e ne e kenyellelitse tefo ea hore e isoe ha hae empa Mandla a ne a tla itatela eona. Re lokela ho botsa ka ntho efe le efe eo re sa e utloising kapa eo re hananang le eona.

U nahana Mandla le Refiloe ba reke TV efeng?

Maikutlo a hau ke afe mabapi le kamoo bareki ba thusoang ka teng?

Aforika Boroa e na le e meng ea melao e metle ka ho fetisisa lefatšeng ho u sireletsa u le moreki. Tsena ke lintho tseo u lokelang ho li tseba ka litokelo tsa hau, tse ka har'a National Credit Act le Consumer Protection Act.

KA KOPO ELA HLOKO

- U na le litokelo tse ngata hoo. Tšepa litokelo tsa hau 'me u botse lipotso.
- Ha u tenoa kapa ho luoja ke ntho eo u e rekileng, ho na le seo UENA u ka se etsang.
- Ha u hloka thuso letsetsa e ngoe ea linomoro tse ngotsoeng.
- Ha u hloka ho kena lipuisanong, u sitoa ho patala, kapa ho na le ho phoso, tsamaea le batsoalle ba 2 kapa ho feta u tle u tsebe ho ba le boitšepo le matla.
- Hangata u nepile 'me ha u ka rarolla mathata a hau u tla be u thusa le babang sechabeng ho u etsisa.

U ka atamela litsi tsena tse latelang tse tla u thusa ka lipotso tseo u ka bang le tsona

SETSII	LINOMORO	SEBAKENG SA ENG
The Legal Aid Board	0800 110 110 kapa Please Call Me ho 079 835 7179	Keletso tsa molao ka taba efeng kapa efeng
The Consumer Council	0860 266 786	Lipotso ka lintho tseo u li rekileng
National Credit Regulator	0860 627 627	Ba tla u eletsisa ha u le likolotong
Credit Info Ombudsman	0861 662 837	Ha u na le bothata ka credit rating ea hau
Debt Collectors Council	012 804 9808	Ha u batla ho sheba na mokalimi o ngolisitsoe
Consumer Affairs	011 355 8008 (batla sebakeng sa hau)	Lipotso ka lintho tseo u li rekileng
Ombud for Banking Services	0860 800 900	Mathata le banka efe kapa efe

Lipolokelo le matsete

Ha re sebelisa chelete eohle e kenang re phela ka thata, empa ha re phela re ntse re hopotse bokamoso re ka ba le khotso kelellong.

Lihoai li rekisa poone e ngoe, li ja e ngoe, ha e ngoe li e bolokela ho lema hape selemong se tlang. Re lokela ho etsa se tsoanang ka chelete e kenang. Ha re sa ntse re khola kapa re phela ka litsoala tsa chelete eo re e tsetetseng, re hloka ho nahanela lilemo tse tlang ha chelete e kena e se e le nyane¹.

Re bolokela eng?

Ho boloka ke ho iphela chelete sebakeng sa hosasa. E le hore ho boloka ke ho beha chelete eo u tla e sebelisetsa mabaka a kamoso. Mabaka ana e ka ba ao u a lebelletseng (mohlala ho patalla likolo) kapa mabaka a tshohanyetso kapa a tlokotsi (mohlala ho busetsa lintho tse utsuoeng).

Khato tse Supileng tsa ho Boloka:

Hona ke lenane la likhato tse supileng tseo re tla li sheba 'moho. Ha u ka ithuta likhato tsena tse supileng ua li sebelisa bophelong ba hau, u tla be u ithutile ntho e seng molemo feela empa e bohlokoa haholo ho u thusa ho etsa liqeto tseo u sa kang ua li etsa bophelong.

1

Khetha tabatabelo ea ho boloka

2

Etsa moralo oa ho boloka

3

Tseba phapang pakeng tsa litlhoko le tseo u li batlang

4

Laola mokh'oo u rekang

5

Nahana ka bokamoso, chelete e kenang chelete e tsoang

6

Boloka khafetsa

7

Bolokela sebakeng se bolokehileng

Ha u ka latela melaoana ena e bonolo, chelete ea hau e polokelong e tla ata!

Re hloka hore chelete ea rona e re sebelletse ka ho e boloka le hore e etse tsoala. Ka ho etsa sena e tla hola hantle. Qala ka ho boloka e nyane khoeli le khoeli u e shebelle ha e hola. Chelete ena u se e sebelisi ntle le ha ho na le lebaka la tlokotsi.

Ha u ka fumana boieane ba chelete ho tsoa Compensation Fund kapa Lotto mohl'oo mong, u se ke be ua e thetsa hang feela ha e kena le ha bahaeno le batho ba motseng ba ka re joang. Ha u ka e tsetela kaofela u tla bona ha chelete ea hau e u sebelletsa.

Mohlala ke motho ea fumanang R100 000.00, sena ha sea tloaeleha empa ha u ka e kenya polokelong e khethehileng ea banka e fanang ka tsoala ea 10% ka selemo u tla qalella ho etsa tsoala e ka holimo ho R830.00 ka khoeli, 'me khoeli le khoeli tsoala e ntse e eketseha hobane le eona ea tsoala. E le hore mafelong a selemo sa pele u tla be u na le tsoala e fetang R10 000.00. 'Me e hola selemo le selemo.

Ha u hloka ho hula ho tsoa ak'haonteng eo u ka etsa feela joale hopola sena se tla ama chelete e salang ka mono e ka fumanang tsoala.

Ho ba hlokolosi ka chelete ke tsebo ea bohlokoa e re thusang ho qoba ho kena likolotong. Motho ha u se na 'sesiu' sena re qetella re tlameha ho kalima ha mabaka a tšohanyetso kapa tlokotsi a hlaha, hangata re kalima hoohe moo ho leng haufi ka nako eo, 'me ke hona teng moo litefiso li leng holimo haholo hona mono.

- Ha u qala u kenya chelete ka ak'haonteng ea hau e qalella ho etsa tsoala. Khoeli e ngoe le engoe tsoala eo u e fumanang e ba ea chelete eohle e neng e le teng khoeling e hlahlamang. Hona ho bitsoa compound interest.
- U se u ka kenya chelete mabenkeleng, libankeng, mechining ea ATM, libankeng tse ling le ho sebelisa mohala oa hau oa thekeng ke mahala.
- Ka nako e ngoe liak'haonteng tse itseng tsa polokelo u ka fumana tsoala ea bonus hobane u fihletse sepheo sa hau sa likhoeli tse tharo. Hopola hore liak'haonte tsa polokelo li'a fapana ka lipehelo tsa hore na u lokela ho ba lemosa nako e kae pele o ntša chelete.
- Ho na le mekhoha e mengata ea ho tsetela ntle le bankeng, joalo ka li-life insurance, unit trust, li-bond tsa 'muso, empa e ka ba bohlale ho sheba tsena tsoohle le motho ea nang le tsebo e batsi ka tsona.

Mona ke mohlala o bobebe oa ho boloka R100.00 khoeli le khoeli, ka sekahla sa tsoala sa 10%:

Lilemo	Chelete ka khoeli	Chelete e bolokoang ka selemo	Kakaretso e se nang tsoala	Kakaretso e nang le tsoala
1	100.00	1 200.00	1 200.00	1 267.03
2	100.00	1 200.00	1 200.00	2 667.46
3	100.00	1 200.00	3 600.00	4 213.00
4	100.00	1 200.00	4 800.00	5 921.18
5	100.00	1 200.00	6 000.00	7 808.24
6	100.00	1 200.00	7 200.00	9 892.89
7	100.00	1 200.00	8 400.00	12 195.83
8	100.00	1 200.00	9 600.00	14 739.93
9	100.00	1 200.00	10 800.00	17 550.42
10	100.00	1 200.00	12 000.00	20 655.20
20	100.00	1 200.00	24 000.00	76 569.69
30	100.00	1 200.00	36 000.00	227 932.53

Hopola kamehla ho

EMA!... Bala ho 10... inahane hape... iketsetse lipatlisiso... e ba hlokolosi ka chelete!

Ho na le li ak'haonte tse ngata tsa ho boloka le ho tsetela ha u lula sebakeng se nang le libanka. Empa ho boetse ho na le mekhatlo e metle haholo ea ho boloka joalo ka LI-'MPATE-SHELENG le LITOKOFELE tse sebetsoang ke sechaba. Ho sa natsoe na u bolokela kae, u hloka ho bona hore chelete ea hau e tšireletsehile. Ha u lula hole le banka mohl'oo mong ho ka ba betere hore u ise chelete ea hau teng e-be u sebelisa tsoala bakeng sa seporo.

Ho rala chelete

- se ke ua e lora feela, e rale.

“Re ee re utloe hangata ka batho ba bangata ba holetseng bofutsaneng, feela ba seng ba phela hamonate hona tjena. Hona ho u hopotsa lepetjo: Se ke ua e lora feela, e rale!”

Ho rala litaba tsa chelete ke tloaelo le tsebo ea ho ngola lichelete tsoohle tse kenang le tse tsoang le ho rera na re tl’o sebelisa chelete ea rona joang. Moralo oa chelete o re fa setšoantšo se hlakileng sa hore na re sebelisa chelete ea rona joang ebile ke sesebelisua se ka re thusang ho fetola mekhoha eo re sebelisang chelete ka teng. Re lokela ho o etsa khafetsa pele chelete e kena, ‘me re hloka ho kenyetse boohle ba ka hlokang / kopang chelete ho rona nakong eo moralo o e shebileng. Ungole litaba tsa ‘NETE ho seng joalo ha o tl’o ba le thuso. Ha ho na motho e mong a hlokang ho o bona.

Ho utloisisa mefuta ea LITŠENYEHELO (chelete e tsoang) ho ka re fa kutloisiso ea hore na chelete e tsoang e ea kae le hore na re ka fokotsa kae. Ke tsebo ea bohlokoa haholo e ka thusang hore re utloisise chelete ea rona. E ka re thusa ho nka liqeto tse betere, re thusa ha re le likolotong, kapa hore thusa hore chelete ea rona e boele e re etsetse chelete e ngoe. MEFUTA EOHLE EA LITŠENYEHELO e ngotsoe ka tlase. Re lokela ho hopola hore hona ke mokhoa o thusang haholo o re fang monyetla oa ho ikhethela.

Ho bohlokoa ho ngola chelete eohle e kenang le e tsoang khoeli le khoeli. Ha u se u ngotse e tsoang (litšenyehelo), ngola na ke tšenyehelo ea mofuta ofeng e be u ngola MOFUTA ka letsohong le letona moralong oa hau oo u tlang ho u ngola leqepheng le latelang.

Taolo cheleteng ea rona e qala ka likhato tse nyane

Etsa qeto haeba mofuta oa tšenyehelo o feta bonngoe. Ha re fumana tse re natefelang, re fumana mokhoa o bobebe oa ho boloka le ho laola moralo oa rona oa chelete - mohlala:

F

FIXED

Litšenyehelo tseo u li tsebileng ka nako. Ke tsa chelete e lekanang khoeli le khoeli sebakeng sa nako e itseng.

R

REGULAR
VARYING

Litšenyehelo tse lokelang ho pataloa khoeli le khoeli empa chelete e fapana khoeli ka khoeli.

U

UNPLANNED /
UNEXPECTED

Litšenyehelo tse sa reroang, tseo u neng u sa lebella ho hloka ho li patala.

L

LUXURY

Litšenyehelo kapa litefiso sebakeng sa lintho tseo u li batlang feela u sa li hloke.

	MOFUTA	NAHANA SENA?
Lijo	R L	Ho na le tseo e seng litlhoko ho tsona moo j.k. trinki le likuku?
Liaparo	R L	Ua li hloka, u ka li fumana lebenkeleng le nyehlisitseng litjeo?
Boithabiso	L	Ka nako e ngoe re hloka ho inyakalatsa feela e seng kamehla.
Ho patala sekoloto	U L F	U ne u se hlokela eng sekoloto, le ha se pataloe e le chelete e lekanang khoeli le khoeli?
Mohala oa thekeng	R F L	U ka se romelle SMS?
Tse amang bophelo	R	Medical Aid ha e ke be e patale ntho e ngoe le e ngoe.
Rente / Sekoloto sa ntlo	F	Rente / Sekoloto sa ntlo
Motlakase & Metsi	R L	U ka se patalle motlakase pele u tsebe na u ntša bokae ka khoeli? U tla hopola ho tima mabone le ligureyser.
Seporo	R L	U ka se tsamaee ka maoto?

MORALO OA TŠEBELISO EA CHELETE KA KHOELI

CHELETE E KENANG KA KHOELI	A	B	C
Tlhaloso	Chelete e Tsoang	Chelete e Kenang	Mofuta
Mokholo			
Mokholo oa mohatsa			
Rente ho tsoa matlong a lona			
Chelete ho tsoa matseteng			
Penchene			
Tse ling			
LITŠENYEHELO TSA KHOELI			
Rente			
Motlakase / Mofuthu & Metsi			
Li-Insurance Tsa Lona			
Lijo Le Litlhoko Tsa Ka Tlung			
Liaparo			
Seporo			
Thuto / Likolofisi			
Boithabiso			
Lifono Tsa Ka Tlung Le Thekeng			
Melato E Seng E Tsamaisoa Ke Makhotla			
Likoloto Tsa Banka			
Likoloto Tsa Bo-Machonisa			
Li-Hire Purchase			
Mekitlane Ea Liphahlo			
Credit Card			
Tse Amanang Le Ho Lula Moo u Hirileng			
Medical Aid / Litjeo Tse Amanang Le Bophelo			
LIKAKARETSO			
PHAPANG LIPAKENG TSA CHELETE E KENANG LE E TSOANG			
Mola A – Mola B			

Re hloka ho utloisisa na tšenyehelo (chelete e tsoang) ke ea mofuta ofeng e be u fetola litšenyehelo tse ngata ka moo u ka bang le hona ho **FIXED EXPENSES** - litšenyehelo tse sa fetoheng. Ha re tseba chelete e tsoang 'me e sa fetohe re tseba re monyetleng oa ho laola tšenyehelo tsa rona ho fapana le ha tsona li re laola.

Mohlala: Ha u na le R100 to eo u ka e sebelisang mohaleng oa hau oa thekeng, itšepise hore u tla sebelisa eona e kaalo feela. Khoeling ea pele u kanna ua fosa mokubetso hampe feela e be u felloa ke airtime bekeng ea bobeli. Feela u tla ithuta kapele ho sebelletsa tlas'a eona joalo ka ho reka R25 ka beke. Nahana kamoo u ka bolokang kateng.

MALEBELA a ho etsa moralo oa hau oa khoeli le khoeli:

- Ha joale tjee chelete e kenang e kae, mabaka oona? Moralo ona oa hona tjena o tla u bontša haeba e tsoang e feta e kenang.
- 'Nka fetola eng?
- Haeba mabaka a feta e kenang re hloka ho nahana na re ka etsa liphetoho kae. Ha e ba re ntse re tseba ho phela ka eona e kenang sena se kanna sa bolela hore re hloka ho sheba menyetla ea moo re ka bolokang ka bohlale kapa ho sebelisa chelete ho reka ntho ha e hlokahala.
- Etsa hore beke le beke kapa hang ka khoeli ua lula u etsa moralo ona oa tšebeliso ea chelete ka nako e tšoanang. Kenyelletsa le ba lelapa la hau moo e mong le e mong a buang ka litlhoko le hore na bophelo bo ntse bo ea joang.
- Etsa bonnete ba hore lelapa loohle e ba karolo. E se e ntse e le thuto e ntle ho bana ba hau ha u na le bona. Ha u hloke ho ba bonša tsohle feela ba rute.
- Hopola ho boloka litokomane tsoohle tse amanang le lichelete e le hore ho se be le se u makatsang. Ho tseba na u patalla eng le hore na u qeta neng ho patala ho thusa haholo, hobane ka nako e ngoe mabenkele a tsoela pele ho hula empa u qetile. Ho boetse ho molemo ho tseba boleng ba li-policy tsa hau le ho tseba litokelo le tse u tlameng. Boloka litokomane tsa hau ka makhethe u li kentse ka har'a faele e bobebe ho utloisoa. Ho na le lethathamo la lintho tseo u lokelang ho li boloka leqepheng le latelang.
- Batla lekolokoti leo u ka tšelang chelete ea hau ea chenze le lisente teng.
- Ea mabenkeleng u ngotse na u eo reka'ng, u se ee feela feela tjena u rere na u ea neng. Hona ho tla u thusa ho se reke lintho tseo u sa li hlokeng.

- Bolella batho bao u ba kolotang 'nete ha u sitoa ho patala.
Ba kanna ba u mamela ha u na le moralo oa hore na u tl'o sebetsa joang.
- Qoba ho ba le credit card ka tsela e feng kapa e feng, ntle le ha u e hlokela lebaka le ikhethileng joalo ka li-toll mebileng.
- Ha u na le credit card, patala stoloment seo ba u behetseng sona ka nako tsohle, 'me ha u sa e sebelisi e koale.
- Litlhoko ke lintho tseo re sitoang ho phela ntle le tsona.
Li'a hlokahala bophelong ba rona ba letsatsi le letsatsi.

Polokelo ea litokomane

Hopola ho boloka likopi tsa litokomane tsa hau tsa bohlokoa. Ha re sa li boloke, ho thata haholo ho ba le taolo licheleteng tse tsoang kapa ho loanela litokelo tsa rona ha ho hlokahala.

Tse ling tsa litokomane tseo re lokelang ho nahana ho li boloka ka faeleng ke tsena:

- Litlankana / lirasiti.
- Lethathamo la batho boohle bao re ba kolotang.
- Litatemente tsa banka, lilipi tsa ha u eo kenya chelete, le tsa credit card ea hau.
- Li-insurance tsa hau kaofela li felletse, tsa nakoana le tsa nako e telele.
- Konteraka ea hau ea k'hiro, lilipi tsa hau tsa mokholo, nomoro ea UIF.
- Nomoro ea PAYE, likopi tsa moo u patalang molekhetho le litokomane tsoohle tse amanang le molekhetho.
- Li-tiisetso tsa lintho tseo u li rekileng e le hore ha ntho eo e robaha u ka fumana thuso ka guarantee ea teng.
- Lethathamo la linomoro tsa bohlokoa mohlala: linomoro tsa boitsebiso tsa lelapa, lipasa, li-account tsa hire purchase, li-account tsa banka.
- Meralo ea tšebeliso ea chelete.
- Litokomane tse amanang le matlo a rona, mobu, metsi & motlakase le mehala.
- Bopaki ba matsete.
- Likonteraka tsa hire purchase le likoloto. Etsa bonnete ba hore u ngotse letsatsi la ho qetela la hore ba hule, e le hore u tle u hlokomele hang hang ha ba tsoela pele ka morao ho moo.
- Litokomane tsa bojalefa le mafa.

Ha e hloke hore e be faele; e ka ba lebokose, feela u le behe le bolokehile moo u ka le fumanang habobebe.

Lintso tseo u hlokanang ho li hopola hore u be Seli ka Chelete.

Ke tsela ea ho phela, e seng ntho eo u e etsang hang.
U hloka ho nahana ka eona mehlaena.

- Se ka ba sebelisa ho feta kamoo u nang le hona.
- Rera le ho rala khafetsa.
- Qoba liqeto tse u kenyang likolotong.
- Tia u tšepahalle liqeto tsa hau u be u boloke litokomane tsa hau ka faeleng.
- Utloisisa lihlahisoa tsoohle tse fanoang ke banka ea hau le moeletsi oa hau oa tsa chelete.
- Tsetela kapa boloka chelete ea hau ha e salletse mafelong a khoeli.
- Inyakalatse le lelapa la hau hoane le hoane, le tšoaneloa ke hona.

Lintso tse peli tsa bohlokoa tseo u lokelang ho li hopola ke:

1.

EMA, NAHANA, e be u etsa QETO...

EMA!

Bala ho 10
Nahana Hape

E ba seli ka
chelete!!

2.

TSELE E LE NGOE EA HO
ATLEHELOA KE CHELETE KE HO

Sebelisa e nyane ho
feta e kenang
Le

Ho boloka khafetsa!

Moo u ka fumanang lintlha tse ling

Libaka li ngata moo u ka fumanang litaba le tataiso ea ho laola chelete ea hau hantle. U ka batla maranrang. U ka kopa motho ho u thusa ka sena haeba u sa itšepe, ebile ha ba u thusa ho fumana karabo le bona se ntse ba ithuta.

Lisebelisuo a tse ling tse ka u thusang ke tsena:

Maya on Money

www.mayaonmoney.co.za

O bebofatsa lintho, le matsete haeba u na le thahasello ho ona. O na le lingoliloeng tse buang ka soohle seo u ka khahloang ke sona. Ke tse ngotsoeng, li-video, le 'mpotse-ke-u-arabe.

Assupol Life e na le pale e ncha se-ea-le-moeng, e reretsoeng ho eketsa kutloisiso ea chelete ma-Aforika Boroeng, ka mokhoa o mocha o shebanang le litšitiso boiketlong ba chelete. U ka e fumana e felletse ho www.assupol.co.za/financialliteracydramaseries kapa ua e mamela ho www.assupol.co.za/consumer-education/thick-and-thin/.

Papali ea **The Sanlam Moola-Money Family Game Show** www.moolamoney.co.za/episodes-season-1/ e thusa malapa ho ba le tšepo litabeng tsa litloaelo tse ntle ka chelete.

Sebakeng sa lintlha tse ling ka ho rera le ho rala litaba tsa chelete atamela **South African Insurance Association** ho +27 11 726 5381 kapa www.saia.co.za